

Yayın Geliş Tarihi: 27.03.2024
Yayına Kabul Tarihi: 12.06.2024
Online Yayın Tarihi: 15.09.2024
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1459791>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 26, Sayı: 3, Yıl: 2024, Sayfa: 1239-1268
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KÜRT MUHACİR VE MÜLTECİLER ÖZELİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇ POLİTİKASINDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER (1876-1918)

Ozan Can AKPINAR*

Öz¹

Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminden II. Meşrutiyet dönemine miras kalan Osmanlı Devleti'nin göç politikası, Kürt muhacir ve mülteciler özelinde karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmektedir. Buna göre II. Abdülhamid döneminde, yoğun bir Müslüman muhacir topluluğunun Osmanlı topraklarına gelmesine, Müslüman nüfusun artmasına yol açacağı için olumsuz bir nazarla bakılmadığı görülmektedir. Zira çoğunluğunu Kafkasya'dan gelenlerin oluşturduğu bu muhacirler; savaş, kıtlık, Kürt aşiretlerinin saldırıları veya ekonomik sıkıntılardan ötürü çareyi göç etmekte bulan Ermenilerin bıraktıkları topraklara iskân edilecekleri için doğuda daha güvenli bir bölge oluşturulabilecektir. Bu yaklaşım Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra devam etse de zaman içerisinde bazı değişiklikler yaşanmış, özellikle Türkçülük düşüncesinin bürokraside hâkim olması nedeniyle Müslüman muhacirlerin iskânında İslamî bakış açısının yerini daha çok milliyet eksenli bir anlayış almıştır. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı'nda savaş muntakalarından kaçmak zorunda kalan çok sayıda Kürt mülteci, milliyet ekseninde iskân edilmeye çalışılmıştır. Böyle bir politika izlenmesindeki temel amaç ise göçebe-yarı göçebe bir yaşam sürdüren Kürtlerin, Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu içlerine iskân edilerek yerleşik hayata geçişlerinin sağlanmasıdır. Bu sayede, vergi ve askerlik gibi birtakım mükellefiyetleri yerine getirecekleri planlanmış; kimliklerini, yaşam tarzlarını değiştirmeleriyle birlikte ise faydalı bir unsur olmaları hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhacir, Mülteci, Kürtler, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akpınar, O.C. (2024). Kürt muhacir ve mülteciler özelinde Osmanlı Devleti'nin göç politikasında yaşanan değişimler (1876-1918). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26 (3), 1239-1268.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-4619-6398, ozanakpinar10@gmail.com.

Bu makale etik kurul onayı gerektirmemektedir.

¹ 14-16 Aralık 2023 tarihlerinde Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü tarafından düzenlenen II. Uluslararası Göç Çalışmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

CHANGES IN THE OTTOMAN EMPIRE'S MIGRATION POLICY IN THE CONTEXT OF KURDISH MUHAJIRS AND REFUGEES (1876-1918)

Abstract

The present study comparatively analyzed the migration policy of the Ottoman Empire inherited from the reign of Abdülhamid II to the Second Constitutional Period, with a special focus on Kurdish muhajirs (migrants, coined from the Arabic word meaning "one who migrated from Mecca to Medina") and refugees. In this regard, it was observed that the arrival of a significantly large Muslim muhajir group to the Ottoman lands was not viewed negatively during the reign of Abdülhamid II, as it would lead to an increase in the Muslim population. The reason behind this was that these muhajirs, the majority of whom came from the Caucasus, would be settled in the lands left by Armenians who had migrated due to war, famine, attacks by Kurdish tribes, or economic difficulties, and thus a safer region could be created in the east. Although this approach was maintained for an extended period of time after the proclamation of the Constitutional Monarchy, certain changes occurred over time, and the Islamic perspective was replaced by a more nationalist-oriented understanding in the resettlement of Muslim muhajirs, especially as the Turkist idea became dominant in the bureaucracy. Thus, attempts were made to settle many Kurdish refugees fleeing from the war zones during the First World War on the axis of nationality. The main purpose of such a policy was to ensure that the Kurds, who led a nomadic or semi-nomadic life, were settled in Anatolia, where Turks were the majority. In this way, it was envisioned that they would fulfill certain obligations, such as taxation and military service, and that by changing their identities and lifestyles, could become a useful element.

Keywords: Migrant, Refugee, Kurds, Abdülhamid II, Constitutional Monarchy, CUP.

GİRİŞ

Asayişin sağlanması, sosyal yapının korunması ve iktisadî planlamaların uygulanması gibi birtakım olumsuz sonuçları beraberinde getiren göç olgusunun, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde daha ziyade olumlu yönlerine yoğunlaşmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirler ile Osmanlı topraklarından Rusya ve ABD'ye göçen Ermeni muhacirlere bir nevi nüfus değişimi gözüyle bakılmıştır. Bu politikanın da etkisiyle doğu vilayetlerinde Müslüman nüfus artmış, Ermeni nüfus azalmıştır. Haliyle Abdülhamid yönetiminin asayiş endişelerini giderecek bir sonuç ortaya çıkmıştır. Fakat bu durum zaman içerisinde birtakım iktisadî problemleri beraberinde getirmeye başlayınca göç hareketliliği belli bir sisteme oturtulmaya çalışılmıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra çok sayıda Müslüman muhacirin Osmanlı topraklarına göç etmesiyle bazı komisyonlar kurulmuş ve yoğun göç dalgasıyla ilk olarak Umûm Muhâcirîn Komisyonu, ardından 13 Ağustos 1877'de kurulan İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu (İUMK) ilgilendirilmiştir. Ancak İUMK, 2 Ağustos 1893 yılında kapatılınca göçmenlerle ilgili muamelat

doğrudan Dahiliye Nezareti tarafından yürütülmüştür (Çelik, 1999, s. 58; İpek, 2022, s. 76-77; Erdem, 2018, s. 102, 113, 129).

Osmanlı-Yunan savaşından (1897) sonra Balkanlardan yoğun bir göçmen kafilesinin gelmesiyle birlikte ise bu sefer Muhâcirîn Komisyon-ı Âli adı altında sadece birkaç yıl faaliyet sürdüren bir komisyon teşkil edilmiştir (Dündar, 2002, s. 60; Erdem, 2018, s. 137). Bunu, 1899 yılında II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar varlığını sürdürecektir olan Muhâcirîn-i İslamiye Komisyonu'nun kurulması takip etmiştir (Erdem, 2018, s. 138).

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından bu döneme miras kalan Müslüman muhacirlerin iskânına, yani Anadolu'nun Müslümanlaştırılması² yönündeki politikaya devam edilecektir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) bürokraside mutlak hakimiyet kurmasıyla birlikte buna ek olarak Türkleştirme politikası yürütülmeye başlanmıştır. Bu politikanın önemli sacayaklarından birisini ise savaş mıntikasından kaçan Kürtlerin bazen muhacir, genellikle de mülteci tanımlamasıyla batıya, özellikle de İç Anadolu bölgesine sevk edilmeleri oluşturmuştur.³ Bu ifadelerle çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Kürt mültecileri ve muhacirleri özelinde İTC yönetiminin göç politikası II. Abdülhamid dönemindeki uygulamalarla karşılaştırmalı bir şekilde incelenmekte ve Osmanlı Devleti'nin göç politikasının dönüşümü üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Böyle bir karşılaştırma yapılmasındaki amaç ise İTC dönemindeki sevk, iskân ve tehcirlerin Abdülhamid döneminden miras kalan göç politikasıyla devamlılığının olup olmadığını anlamak ve iki dönem arasındaki farklılıkları zamanın ruhu içerisinde ele almaktır.

² Bu kavram zorla Müslümanlaştırma anlamında değil, çeşitli politikalarla Müslüman sayısının artırılması bağlamında kullanılmıştır.

³ Sevk edilen Kürtler için kullanılan muhacir ve mülteci kavramları -bazen ayrı anlamlarda kullanılsa da- genellikle iç içe girmiş vaziyetteydi. Özellikle mülteci kelimesi, Birinci Dünya Savaşı'ndaki göç hadiselerinde anlam değişimine uğramış, hatta başka bir ülkeden olmasa dahi geçici olarak sığınan anlamında kullanıldığı için muhacir kavramının yerine tercih edilmiştir. Örneğin ilgili dönemde Aşâir ve Muhâcirîn Müdür-i Umumisi olan Hamdi Bey, düşman işgaline uğrayan yerlerin ahalisinden göç eden kişilere mülteci denildiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla mülteci kavramı, başka ülkeden gelenler için değil belli bir coğrafyada geçici süreliğine ikamet edecek kişiler için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle savaş sırasında işgal bölgelerinden göç eden ahali için mülteci, başka bir devlete bırakılmış yerlerden gelen ahaliye ise muhacir denilmiştir (Öğün, 2004, s. 7-9; Temel, 2023, s. 148). Keza daha sonra detayları verilecek olan Mülteci Talimatnamesi'nde, savaş nedeniyle “*menâtik-ı harbiyyeden iltica eden Müslim teb'a-ı Osmaniye'ye (mülteci) ve Balkan harbini müte'akib akdedilen mu'âhedenâme ve daha evvelki mu'âhedât mücebince terk olunan vilâyât-ı zayı'adan berâ-yi tevattun memâlik-i Osmaniye'ye gelenlere (muhâcir)*” denilmiştir (Menatik-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, 1332).

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ GÖÇ POLİTİKASINA BİR BAKIŞ

II. Abdülhamid yönetimi türlü olumsuz sonuçlara yol açabilecek göç meselesini, daha fazla Müslüman unsurun ülkeye gelmesi açısından karamsar bir yaklaşımla ele almamıştır. Bilakis bu dönemde, -özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nı takiben- muhacirler için verimli araziler temin edilmiş, hatta zamanla arazilerin dolmaya başlamasına rağmen yeni arazilerin tespit edilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır (Akpınar, 2023, s. 87). Ancak Rusya ile İngiltere'nin sınırda Çerkes muhacirlerinin iskân edilmelerine karşı çıkması ve güney vilayetlerine sevkiyatın zor yapılması nedenleriyle muhacirler daha çok Erzurum ve Sivas vilayetlerinde iskân edilmişlerdir (Erkan, 1993, 169). Bu hareketlilik, özellikle de Çerkes muhacirlerin göçleri sonraki yıllarda da devam etmiştir (İpek, 1991, s. 107; Karaman, 2020, s. 194; BOA. DH.ŞFR. 254/40; BOA. Y.PRK.ASK. 175/30). Fakat Kürtler gibi savaşçı bir millet olan Çerkeslerin iskânları güvenlik açısından endişeye neden olmaktadır. Dolayısıyla iskân edilecekleri yerlerin etraflıca düşünülmesi gerekiyordu. Ayrıca şark vilayetleri savaş, salgın hastalık ve diğer olağanüstü durumlardan ötürü çok fazla göç aldığı için uygun arazi bulmak zordu. Bu yüzden mirî ve vakıf arazileri muhacirlerin iskânına açıldı. Diğer taraftan ise terk-i diyar eden Ermenilerin toprakları yine bu topluluklara tahsis edilmeye başlandı (Akpınar, 2023, s. 369; İpek, 1991, s. 121-122; Duguid, 1970, p. 141). Zira Osmanlı yönetiminin esas amacı muhacirleri Müslüman nüfusun az bulunduğu yerlere iskân ederek Müslüman sayısını artırmaktı (Georgeon, 2018, s. 440).⁴

Müslüman nüfusun fazlalaştırılmaya çalışılmasında sadece Çerkesler değil, İran ve Rusya'dan gelen bazı Kürt aşiretleri de kullanılıyorlardı. Bu uygulama her ne kadar yerleşik ahalide birtakım huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebebiyet verse de merkezî yönetimin yaklaşımı değişmeyecekti. Çünkü uygulanan politika sayesinde sadece İslam unsuru demografik bir çoğunluğa erişmeyecek, aynı zamanda aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmeleriyle denetim altında tutulmaları sağlanacaktı. Ancak burada bir denge kurulması gerekiyordu. Kaldı ki aşiretler arasında da birtakım çatışmalar yaşanmakta ve bu çatışmalardan dolayı bazı araziler boş kalabilmekteydi. Boşalan arazilere ise başka bir Kürt aşiretinin yerine muhacirlerin iskân edilmeleri uygun görülüyordu (İpek, 1991, s. 108; Bingül, 2018, s. 180; Asan, 2016, s. 48). Fakat bu durum birtakım sorunları beraberinde getiriyor, Kafkas muhacirlerin yerleştikleri yerlerin civarındaki Ermeni köylerine saldırdıklarına rastlanıyordu (BOA. A.MKT.MHM. 609/29). Hatta bunlardan bir kısmı Kürtlerle birlik olup türlü yağma ve adam öldürme hadiselerinde anılıyordu (BOA. Y.PRK.UM. 33/89).

⁴Nitekim 1888 yılında çıkan bir iradeye göre Kafkas muhacirlerinin Erzurum, Van ve Hakkâri'deki boş arazilere iskân edilmeleriyle İslam nüfusunun çoğunluğa teşkil etmesi amaçlanmaktaydı (BOA. Y.A.HUS. 314/14).

Neticede devlet, savaştan dolayı Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman muhacirleri genellikle Müslüman nüfusun az olduğu yerlere iskân etme politikası yürütmüş, hatta muhacirlere birtakım yardımlarda bulunup vergi ve askerlik muafiyeti gibi çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Ancak yaşanan yoğun göç dalgası ve iskân politikası, zaman içerisinde birtakım malî sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır (Erkan, 1993, s. 235-236; İpek, 1991, s. 119-124). Ayrıca binlerce muhacirin iskân edildikleri yerlere uyum sağlayamaması, iskân işlerinin idarî anlamda tamamlanamaması, yerel unsurlarla muhacirler arasında sıkıntıların yaşanması gibi sebeplerden ötürü Kafkas muhacirlerinin bir kısmı başka yere göç etmenin veya geri dönmenin yollarını aramıştır (Chochiev & Koç, 2006, p. 92; BOA. DH.MKT. 1573/73).

Öte yandan sadece dışardan muhacir gelmiyor, aynı zamanda çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği bir kısım Osmanlı vatandaşı da Rusya ve ABD gibi ülkelere göç ediyordu (Armenia and Kurdistan, 1920, p. 17; Lynch, 1901, p. 426; Bozkurt, 2021, s. 39; The Missionary Herald, 1902, p. 449). Zira yerleşik hayat sürdüren ahali içinde aşiretlerin saldırılarına en fazla maruz kalan topluluk Ermenilerdi. Abdülhamid yönetimi başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerin özellikle doğu vilayetlerinden göç etmesinden memnun olsa da ülke dışındaki imajın zedelenmesi, göç eden Ermenilerin gittikleri ülkelerde Osmanlı aleyhinde hareket etme ihtimalinin bulunması ve yerleşik bir topluluk olan gayrimüslimlerden elde edilecek vergi gelirinin düşmesi nedeniyle terk-i tabiiyete eskisi kadar sıcak bakmamaya başladı (Polatel, 2017, s. 148-149; Özkan, 2019, s. 533-535; İpek, 1995, s. 264). Hatta bir süre sonra Amerika'ya yapılan göçler dahi yasaklandı (Akpınar, 2023, s. 377). Ancak buna engel olmak mümkün olmayınca, göç edecek kişilerin mülkleriyle beraber diğer bütün varlıklarını satmaları ve Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerini kesmeleri koşuluyla göçlerine izin verme yoluna gidildi. Ayrıca vatandaşlık sorunu yaşanmaması adına kendilerinden bir daha ülkeye dönmeyeceklerine dair senet alındı (Özdemir, 2019, s. 86). Ne var ki başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerin Amerika'ya göçleri sonraki yıllarda da devam edecekti (American Consulate, Harput, Turkey, October 13, 1904. August 25, 1904 - October 22, 1904. No. 136. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Harput, Turkey, 1895-1906).

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler sadece ABD'ye değil, aynı zamanda Rusya'ya da göç etmekteydiler. Gerçi buradaki amaç Rusya'ya gitmekten ziyade bir şekilde Anadolu'dan kaçmaktı. Ancak Ermenilerin Rusya'ya kaçmaları, ABD'ye gitmeleri gibi değerlendirilmiyordu. Zira Rusya'nın bir sınır devleti olması nedeniyle burada tampon devlet kurulabilir ve sonraki süreçte Ermeni topluluğu türlü sıkıntılara sebebiyet verebilirdi. Bu amaçla Rusya'ya yapılan göçler engellenmeye çalışıldı. Fakat bunda da bir netice elde edilemeyince Rusya'dan gelen Müslüman muhacirlere, boşalan Ermeni arazileri bırakılarak bir denge sağlanmaya çalışıldı (Akpınar, 2023, s. 379).

Uygulanan politika tek başına nüfus düzenlemesiyle ilgili değildi. Çünkü malî sıkıntılarının önüne geçilmesi için boşalan Ermeni arazilerinin doldurulması gerekiyordu. Bunlara ek olarak iç karışıklıkların önüne geçilip yabancı devletlerin Osmanlı içine karışmasının engellenmesi planlanıyordu (Termen, 2013, s. 160). Esasında Abdülhamid döneminde yapılan nüfus sayımları dahi salt birtakım mükellefiyetler için değil aynı zamanda gayrimüslim sayısını kontrol etme amacı taşıyordu (Dündar, 2013, s. 7-8). Nitekim 1 Aralık 1900'de Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa imzasıyla Bitlis vilayetine çekilen bir telgrafta, yapılmakta olan nüfus sayımlarının Müslüman nüfusu çoğunlukta gösterecek şekilde uygulanması yönünde bir emir verilmiştir (BOA. İ.HUS. 85/117). Gerçi doğu vilayetlerinde Müslüman nüfus fazlaydı. Ancak Van ve Bitlis'in bazı yerlerinde gayrimüslimlerin çoğunluğu teşkil ettikleri görülmekteydi. Hatta bir vilayet olan Hakkâri'nin, sırf Van'daki Ermeni nüfusunun sayısını azaltmak için Van'a bağlı bir sancak statüsü alması dahi temelde Müslüman nüfusun sayısını fazlalaştırma, diğer bir deyişle Ermeni nüfusunun sayısını azaltma gayesini taşıyordu (Georgeon, 2018, s. 240; Arvas, 2015, s. 74). Bu yaklaşımın temelinde ise büyük devletlerin Osmanlı idarecilerine nüfusu göz önünde bulunduracak şekilde bir ıslahat yapılması yönünde uyguladığı baskı yatmaktaydı. Bu baskıların da etkisiyle 20 Ekim 1895 tarihinde bir ıslahat projesi ilan edildi ve proje gereğince nüfus oranına göre birtakım ıslahatların yapılması yönünde taahhüt verildi. Buna göre Müslüman nüfusun fazla olmaması durumunda mutasarrıf, kaymakam, memur ve jandarma gibi görevliler gayrimüslimlerden oluşacaktı. Böyle bir ihtimalin varlığı ise Osmanlı idarecilerini rahatsız etmekteydi. Öyle ki 12 Şubat 1896 tarihinde Mabeyn Kâtibi İzzet Paşa'dan Dördüncü Ordu'ya ve Şakir Paşa'ya çekilen telgrafta gayrimüslim nüfusunun fazla olması durumunda asker ve memurların büyük kısmının Ermenilerin "*hâin ellerine*" geçeceği endişesi dile getirilmiştir (Akpınar, 2023, s. 201; BOA. DH.ŞFR. 172/31, 172/57; Karaca, 1993, s. 141).

Osmanlı resmî nüfus sayımlarına göre Müslüman nüfus pek çok yerde çoğunlukta idi. Buna rağmen sayımlar merkezî yönetim tarafından ciddiyle takip ediliyordu. Zira göçebe toplulukların sayıma dahil edilememeleri, hâlihazırda sayımı yapılamayan yerlerin bulunması; savaşlar, çatışmalar, göçler, doğal afetler, yerel idarede yaşanan sıkıntılar ve mükellefiyetten kaçmak için sayım yaptırmayan toplulukların mevcut olması gibi muhtelif nedenlerden ötürü nüfus istatistikleri tam manasıyla gerçek verileri yansıtmıyordu (Akpınar, 2023, s. 202; BOA. Y.EE. 132/13; BOA. DH.MKT. 1109/45). Sayımı yapılamayan kişilerin ekseriyetini Müslümanlar oluşturduğu için de bu durum daha çok Müslüman nüfusun az gösterilmesine neden oluyordu (BOA. Y.PRK.ASK. 111/18). Öyle ki Bitlis Vilâyet Salnamesi'nin 1892-1893 yılına ait yayımında vilayetin toplam nüfusun 318.911 olduğu görülmektedir. Ancak aynı salnamede, sayıma dahil edilmeyen kişilerin eklenmesiyle bu verinin toplam sayıdan bir buçuk kat fazlası olacağını tahmin edildiği bilgisi verilmektedir (Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H. 1310, s. 159; Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H. 1316, s. 145). Bu yüzden hem Müslüman nüfus sayısını fazlalaştırmak hem de vergi ve

askerlik gibi hizmetleri yerine getirmelerini sağlamak için Kürt aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilmesi yönünde bir politika izlenmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 679/21; BOA. Y.PRK.UM. 18/93.)

Abdülhamid döneminde doğu vilayetlerinde Müslüman nüfusun fazla olması temelinde izlenen politikayla göçebe/yarı göçebe Kürt aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilmeleri yönündeki bürokratik yaklaşım II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra da devam edecektir. Ancak bu yaklaşım 1913'ten sonra dönüşüme uğrayacak (Bozkurt, 2022, s. 67), hatta Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Müslüman nüfusun fazlaştırılması yönündeki politikanın yerini Müslümanlar arasında Türklerin hâkim unsur olması temelinde uygulamalar olacaktır.

KÜRT MÜLTECİLER/MUHACİRLER ÖZELİNDE İTC YÖNETİMİNİN GÖÇ POLİTİKASI

İTC yönetimi, Abdülhamid döneminden miras kalan Müslüman nüfusu fazlaştırma temelindeki politikayı sürdürmüştür. Ancak Osmanlılık ve İslamcılık gibi tezlerin yerini özellikle 1913'ten itibaren Türkçülüğün almasıyla birlikte Müslümanlaştırma uygulamasına Türkleştirme politikası eklenmiştir. Ayrıca dış politikada yaşanan gelişmelerin yanı sıra II. Abdülhamid'e yakın bazı Kürt aşiretlerin Meşrutiyet'ten sonra dahi Abdülhamid taraftarı olmayı sürdürmeleri, hatta Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa gibi bazı nüfuz sahibi Kürtlerin yeni rejime karşı direnmeleri ve Kürt aydınlarının ekserisinin İTC'ye karşı olması İTC yönetimini bölgeyle ilgili yeni adımlar atmaya itmiştir (Temel, 2023, s. 82-84, 155, 180). Bütün bunların sonucunda ise II. Abdülhamid döneminde Müslümanlaştırma şeklinde başlayan Kürtlerin yerleşik hayata geçirilmesine yani temdîn politikasına Türkleştirme eklenmiştir (Bozkurt, 2013, s. 18-19). Bu politikanın başlangıç hamlesi ise 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhâcirin nizamnamesi yayımlanması ve söz konusu nizamnamenin yürütülmesi için muhtelif adlarla anılan İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nin (İAMM) kurulması olmuştur. Dahiliye Nezareti bünyesinde ihdas edilen bu müdüriyete 20 Kasım 1914'te müdür olarak Şükrü Bey'in (Kaya) atanmasıyla beraber şark vilayetlerindeki Kürtlerin Anadolu içlerine gönderilmeleri hususunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır (Erdem, 2018, s. 166-167; Günay, 2021, s. 135; Bozkurt, 2013, s. 100-101; Dündar, 2002, s. 60).

İTC'nin göç meselesiyle özellikle de Kürt mülteci ve muhacirlerin iskânıyla yoğun olarak ilgilenmesi ise Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Savaşta çok sayıda Kürt yer almış; bunlardan bazısı cephede, diğer bir kısmı yollardan, hastalıklardan, soğuktan ve açlıktan dolayı hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Van ve Bitlis vilayetlerindeki Kürtler, Ruslarla birlikte hareket eden Ermeni topluluklarının saldırılarına maruz kalarak can ve mal kaybına uğramışlardır (Muhammed Emin Zeki Beg, 2012, s. 239-242). Bunlara açlık, kıtlık, 1915 yılındaki Van hadisesi gibi diğer önemli sorunlar eklenince 1915 yılından itibaren savaş

mıntıklarından kaçan yoğun bir Kürt mülteci ve muhacir topluluğuyla karşı karşıya kalınmıştır (Temel, 2023, s. 205).

1915 yazında merkezden taşraya gönderilen şifreli telgraflara bakıldığında savaş nedeniyle göç eden Kürtlerin Ermenilerin bıraktıkları arazilere gönderilmeleri gerektiğine dair ifadeler yer almaktadır. Dahası çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklardan da ahalinin milliyet temelinde sayısının bildirilmesi istenmiştir. Bunlara ek olarak Van, Bitlis ve Muş civarından gelip daha çok Diyarbakir ve Urfa'da toplanan Kürt mültecilerin, Kürtlerin yoğun olarak buldukları güney vilayetlerine değil, batıya gönderilmesi gerektiği söylenmiştir (Kaya, 2007, s. 30; Temel, 2023, s. 206-207).

Ancak bu yaklaşım Kürtlerin savaş bölgelerinde kullanılmalarını engellemekteydi. Ayrıca kış şartlarının da etkisiyle hareket ettirilmeleri olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Bu yüzden ilk etapta Diyarbakir ve Urfa gibi güney vilayetlerine gönderilip buralarda geçici olarak Ermenilerden boş kalan arazilere yerleştirilmeleri yönünde bir karar alındı. Hatta İAMM'den Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Elaziz (Ma'muratü'l-Aziz), Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş mutasarrıflıklarına ve bölgede bulunan Emvâl-i Metrûke komisyonlarına gönderilen 27 Ekim 1915 tarihli şifrede şu ifadeler kullanılmıştır: "*Muhâcirîn-i İslamiye'nin buldukları mahallerde sûret-i katiyyede iskânları ile hasbe'ş-şitâ sevkiyâta nihâyet verilmesi ehemmiyetle tebliğ olunur.* (BOA. DH.ŞFR. 57/180)" Diğer taraftan 31 Ekim 1915 tarihinde İAMM tarafından buralardaki Emvâl-i Metrûke komisyonlarına gönderilen yazıda şimdiye kadar tahliye edilmiş yerlerde boş köy ve ev kalmadığı, iskân edilen Müslüman muhacirlerin sayısının hızlı bir şekilde bildirilmesi gerektiği ve ne kadar muhacir gönderilmesine lüzum olduğunun belirtilmesi talep edilmiştir. Dahası gönderilecek kişilerin mesleklerinin ne olması gerektiğinin bildirilmesi istenmiştir (BOA. DH.HMŞ. 12/56). Zira meseleye sıradan bir iskân olarak bakılmıyor, aynı zamanda malî önlemler alınarak tehcire tâbi tutulan zanaatkâr Ermenilerin boşlukları muhacirlerle doldurulmaya çalışılıyordu (BOA. DH.ŞFR. 57/261, 65/36, 65/37, 68/155, 530/33). Hatta arazileri dışında metruk zahire ve eşyalarından istifade ediliyor, muhacir ve mültecilerin iâşesinin bir kısmı bu zahire ve eşyadan karşılanıyordu (BOA. DH.ŞFR. 56/379).⁵

Savaş nedeniyle iltica eden Kürtlerin geçici olarak güney vilayetlerine gönderilmeleri temelinde bir uygulamaya gidilse de esas amaç batı vilayetlerine sevk edilmeleriydi. Ancak ilk olarak sancak dahilinde bulunan Kürtler ve Kürt köyleri hakkında malumat alınması gerektiğinden nerelerde ne kadar Kürt köyünün bulunduğu, bunların nüfus miktarının ne olduğu, lisan ve geleneklerini muhafaza edip etmedikleri, Türk köylüleriyle ilişkilerinin ne derecede olduğu öğrenilmek istendi. Bu yüzden Talat Paşa, 26 Ocak 1916 tarihinde Konya, Kastamonu, Ankara,

⁵Sadece Ermenilerin değil boşalan Nesturi köylerine de muhacir ve mülteci iskân edilmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 510/54).

Sivas, Adana, Aydın, Trabzon vilayetleri ile Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar ve Niğde mutasarrıflıklarına hızlı bir şekilde tahkikat yapılması gerektiğini bildirdi (BOA. DH.ŞFR. 60/140; Üngör, 2015, s. 288; DüNDAR, 2002, s. 80; Yüksel, 2007, s. 79-80). Sonrasında idari birimlerden buna dair cevabî telgraflar alındı. Örneğin 2 Şubat 1916'da Eskişehir mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta sancak dahilinde merkeze bağlı Gökçeoğlu karyesinde 249 Kürt'ün olduğu ve aynı köy dahilinde 129 Tatar ve 99 Rum'un bulunduğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca Sivrihisar kazası dahilinde 326 nüfuslu Çakırcak, 116 nüfuslu Borluca, 135 nüfuslu Göktepe karyelerinin bulunduğu, bunların lisan ve adetlerini muhafaza ettikleri ve Türk köyleriyle ilişkilerinin pek az olduğu söylenmiştir. Bunların dışında yeniden gönderilecek Kürt kafilisinin, arazisi geniş Türk köylerine ikişer üçer hane olarak ayrılıp iskân edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmesinde bulunulmuştur (BOA. DH.ŞFR. 507/102).

Bu ve benzeri telgraflar merkezî Anadolu'da Kürtlerin iskân edildikleri diğer idarî birimlerden de gönderilmekteydi. Nitekim yine aynı tarihte Kastamonu vilayetinden çekilen bir telgrafa göre Kengiri sancağında 17 köyde 243, Sinop merkez kazasında 28 hanede 98 Kürt bulunuyordu. Ayrıca Boyabad kazasında vaktiyle Doğu Anadolu'dan gelmiş Şeyhbızın aşiretinden 152 hanede 1.016, Taşköprü'de 184, Tosya'da ise Rışvan, Baleki? ve Şeyhbızın aşiretlerinden olmak üzere toplam 1.522 Kürt bulunuyordu. Yine telgrafta belirtildiğine göre öteden beri Türk köylerine dağıtılmış olanların bir kısmı göçebe halinde yaşıyor, yazın yaylalara veya şuraya buraya giderek dilencilik ve hırsızlık yapıyor, buranın kadim ahalisine büyük zarar veriyordu. Ayrıca bu Kürtlerin hem Türkçe hem de Kürtçe konuştukları, adet-i asliyelerini muhafaza ettikleri söyleniyordu. Ancak buradaki arazinin büyük kısmının ormanla çevrili olmasından dolayı ziraata uygun olmadığı ve bu yüzden yeni Kürt muhacir ve mülteci iskânının uygun olmayacağı bilgisi veriliyordu (BOA. DH.ŞFR. 507/104).

Arazinin uygun olmamasıyla ilgili başka idarî birimlerden de bilgilendirmelerde bulunuluyordu (BOA. DH.ŞFR. 508/15). Bütün bunlara karşın öncesinde herhangi bir Kürt köyünün bulunmadığı bazı idari birimlerden ise Kürt kafilelerinin iskân edilebilecekleri yönünde bilgilendirmeler yapıyordu. Örneğin Kayseri mutasarrıflığından 10 Şubat'ta gönderilen şifrede sancak dahilinde herhangi bir Kürt ve Kürt köyünün bulunmadığı belirtilmiş ve Kürtlerin gönderilmesi durumunda iskânlarının yapılabileceği bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 508/95). 2 Şubat'ta Niğde Mutasarrıfı Nazım Bey'in çektiği telgrafta ise sancak dahilinde sadece Aksaray kazasının orta kısımlarında bulunan 36 köyde toplam 5.091 Kürt'ün meskûn olduğu fakat bunların büyük kısmının ne zaman iskân edildiğinin bilinmediği ifade edilmiştir. Ayrıca asırlardan beri burada ikamet ettikleri halde adet ve lisanlarını muhafaza ettikleri, içlerindeki bazı çocuk ve kadınların Türkçe bildiği, genellikle ziraatla meşgul oldukları söylenmiştir. Ancak Türk ahaliyle ve Türk köyleriyle münasebetlerinin pek az, evliliğin ise hiç kabilinden olduğu bilgisi verilmiştir. Buna karşın kasabalıların evlilik münasebetinde buldukları ve

hükümete itaatlerinin Türklere göre az olduğu ifade edilmiştir. Telgrafta, bu durum birçok köyün bir havza dahilinde birbirlerine bitişik olarak kurulmasına ve binlerce nüfusun bir arada iskân edilmesine bağlanmıştır. Yine telgrafın devamında Kürtlerin Sünni ve Alevi olarak muhtelif mezheplere ayrıldığı söylenmiş, Şafiler için 40-50 haneden ibaret bir köy teşkil edilmesi ve bunların etrafı Türk köyleriyle sarılacak şekilde birbirlerinden ayrı ve birer günlük mesafede tesis olunacak köylerde iskân edilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Alevilerin ise İslam köylerine ikişer üçer hane olacak şekilde dağıtılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 507/107).

Taşradan gönderilen telgraflara bakıldığında Kürtlerin yoğun ve bitişik vaziyette iskân edildikleri takdirde dillerini, geleneklerini hatta mezheplerini korudukları görülmektedir. Ancak ayrı ayrı ve sayıca az bir şekilde iskân edildiklerinde kimliklerini koruyamadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Aydın (İzmir) vilayetinden 4 Şubat 1916'da çekilen telgrafta vilayet dahilinde 20 Kürt hanesinin ayrı olarak yerleştirildiği, bunların çoğunun yerli kadınlarla evlenerek Türkleştiği hatta çocuklarının lisanlarını neredeyse unuttukları bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 508/6).

Kürtlerin Anadolu İçlerine Sevk Edilmeleri

İTC yönetiminin temel amacı Kürt muhacir ve mültecileri batıya, özellikle de Anadolu içlerine sevk etmek, Türk muhacir ve mültecileri ise doğuda bulunan vilayetlere iskân etmek şeklindeydi. Ancak buna rağmen bazı Kürt kabilelerinin bir süre daha/geçici olarak güney vilayetlerinde iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Şubat 1916'da İAMM tarafından Bitlis taraflarından göç eden ahalinin Diyarbekir'e sevk edilip burada iskân edilecekleri, fazla bir yığılma olursa da Urfa, Antep ve Maraş'a gönderilecekleri ifade edilmiştir. Hatta 26 Şubat 1916 tarihinde Talat Paşa tarafından Diyarbekir vilayetine gönderilen telgrafta emvâl-i metrükeden olan erzak, elbise ve diğer eşyalardan faydalanılabileceği belirtilmiş, iase masrafı için de üç bin liralık nakit gönderildiği bildirilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 61/121).

Devletin temel yaklaşımı Kürtleri batıya veya Diyarbekir taraflarına yönlendirilmesi hususunda şekillenmiş iken Erzurum Elaziz, Sivas ve Musul gibi vilayetlere de Kürt muhacirlerinin gittiği görülmektedir. Örneğin Elaziz vilayetinden 3 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta harp mıntıklarından iltica etmiş Kürt muhacirlerinin miktarının 3.464 erkek ve 348 kız olduğu bildirilmiştir. Ayrıca bunların arasında Milan, Celali, Sipkan ve Haydaran gibi aşiretlere mensup çok sayıda yarı göçebe kimselerin bulunduğu bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 507/93, 507/26). Hakeza Sivas vilayetinde 10 Şubat 1916 itibarıyla 40 bin civarında bir Kürt nüfusun bulunduğu görülmektedir. Bu arada Sivas vilayeti dahilinde Kürtlerin toplu ve yoğun olarak sakin oldukları yerler merkeze bağlı Zara, Koçhisar, Divriği ile Tokat sancağına tâbi Zile kazasıydı. Diğer yerlerde ise ayrı ayrı iskân edilmişlerdi. Ancak vilayet dahilindeki Kürtler, yaşam itibarıyla Türklere farklı değildi. Sadece ekseriyeti Alevi olduğu için mezhepsel bir farklılık

bulunuyordu. Ayrıca yaşadıkları yerler daha ziyade dağlık olduğundan hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Yine vilayetten gönderilen 10 Şubat tarihli bir şifreye göre aslen Kürt ve Alevi oldukları halde Türklüğe ve Sünniliğe girmiş Kürt köyleri de bulunuyordu. Bunların yanı sıra şimdiye kadar hükümete karşı siyasî bir hareket içerisinde yer almadıkları bilgisinin verilmesi de dikkat çekmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 508/112).

Sivas ve Elaziz gibi planlanan yerlerin haricinde göç alan bir başka vilayet ise Musul'du. Öyle ki 15 Şubat 1916 itibarıyla savaş mıntıklarından buraya iltica eden Kürt aşiretlerinin sayısının 60 bin civarında olduğu anlaşılmaktaydı. (BOA. DH.ŞFR. 509/84). Dolayısıyla hem plansız göç hareketliliğinin önüne geçmek hem de yoğun göç dalgasını bir sisteme oturtmak gerektiği düşünüldü ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 11 Mart 1916 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara çektiği telgrafında mültecilerin Sivas ve Diyarbakır vilayetleriyle, Canik, Kayseri, Niğde, Maraş ve Urfa'ya iskân edilmeleri gerektiğini bildirdi (Günay, 2021, s. 158-159).

Bu arada 12 Mart 1916 yılında İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'ne (AMMU) dönüştürüldü ve genel müdürlüğüne 15 Mart 1916 tarihinde yine Şükrü Bey atandı (BOA. İ.MLU. 12/41; Erdem, 2018, s. 170; Bozkurt, 2013, s. 102). Bu tarihten itibaren de Kürt mülteci ve muhacirlerin iskânına hız verildi (Üngör, 2015, s. 286). Buradaki temel amaç, Kürtlerin Türk nüfusunun yoğun bulunduğu yerlere gönderilerek yerleşik hayata geçirilmesi ve şark vilayetlerine daha çok Türklerin yerleştirilmesi idi. Gerçi Türkleştirme yani milliyet temelli politikalar bunlarla sınırlı değildi. Öyle ki Enver Paşa'nın 5 Ocak 1916 tarihindeki bir talimatnamesinde ülke dahilindeki idari birimlerle dağ ve nehir gibi birtakım coğrafi adlandırmaların tamamının Türkçe olarak değiştirilmesi gerektiği bildirilmişti (Dündar, 2008, s. 181). Ayrıca İTC dönemine kadar nüfus sayımları mezhep ve din temelinde ayrılırken, bu dönemde yapılan bazı sayımlarda verilerin milliyet temelinde ayrıştırıldığı görülmekteydi (Dündar, 2002, s. 86; BOA. DH.SN.THR. 82/55).

Neticede savaş ve Ermeni hadiseleri nedeniyle harp mıntıklarında bulunan çok sayıda Kürt Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerine bağlı kazalardan göç etmeye başlamıştır (BOA. DH.EUM.2.Şb. 29/6; İpek, 2022, s. 172; Günay, 2021, s. 158). Ayrıca Erzurum Valisi Tahsin Bey, 4 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifresinde Rus istilası genişledikçe muhacirlerin sefaletinin arttığı, Rusların Bayburt'a doğru sarkmasıyla birlikte oradaki ahalinin yerinden oynadığı yönünde bir bilgilendirmede bulunmuştur. Bayburt, bu dönemde önemli bir yerdi. Zira ordunun yegâne iâşe ambarı buradaydı ve sırf bu yüzden bile düşmemesi gerekiyordu. Öte yandan Kafkasya'da Osmanlı ve Rus Ermenilerin çete teşkil ederek içeriye doğru girdikleri, Aram kumandasındaki çetelerin Muş ve Bitlis taraflarına ilerlediği ve Bitlis'in düşmesiyle birlikte o civarda kalan ahalinin katledildiği yönünde haberler gelmekteydi. Keza Vali Tahsin Bey'in belirttiği üzere Kızılbaş Kürtler de ellışer kişiden oluşan çeteler teşkil edip yollardaki subay, asker ve

muhacirlere saldırıyordu. Yine Tahsin Bey'in ifade ettiğine göre yeni gelen ve perişan vaziyette olan bir muhacir grubu Sivas ile Harput taraflarına sevk edilmişti (BOA. DH.ŞFR. 511/126).

Böyle bir ortamın sonucunda bölgede savaş öncesindeki nüfus, yarıdan aza düşmüştür (İpek, 2022, s. 186). Öyle ki Tahsin Bey, 17 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir başka şifresinde eşrafın tamamı ile memur ve subay ailelerinin yüzde 80'inin işgalden önce Erzurum'u terk etmesiyle beraber şehirde sadece 20 bin kişinin kaldığını söylemiş, Erzurum civarındaki köylülerin yüzde 90'ının göç ettiği bilgisini vermiştir (Hakan, 2019, s. 30-31).

Savaş mntıklarından kaçan Kürtler ise genellikle güneyde bulunan vilayetlere yönelmişlerdir. Ancak Talat Paşa'dan Musul'a gönderilen 16 Mayıs 1916 tarihli telgrafta Kürt mültecilerinin cepheye yakın mntıklara iskânının uygun olmayacağını belirtmiş, çok kere tebliğ olunduğu üzere aralarında Ubeydullahzâde Seyyid Taha ve Simko Ağa'nın ailelerinin de bulunduğu kabilelerin Anadolu'daki belli mntıklara sevk edilmelerini emretmiştir. Ayrıca Başkale'deki köylerin imarı için Van, Erçek, Hoşab taraflarından gelen Türk mülteciler ile Başkale'nin Türk ahalisinden istifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir (BOA. DH.ŞFR. 64/42). Hakeza 21 Mayıs 1916'da Talat Paşa'dan Elaziz vilayetine gönderilen şifrede vilayetin "*sia-ı istiâbından*" dolayı kalan Türk mültecilerinin Urfa, Zor, Maraş ve Antep taraflarına; bütün Kürt mültecilerin ise Kayseri, Yozgat, Ankara ve Canik taraflarına gönderilecekleri söylenmiştir (BOA. DH.ŞFR. 64/93). Zira Dahiliye Nezareti'nin ve nezarete bağlı AMMU'nun temel yaklaşımı Diyarbekir, Urfa ve Musul'da yoğunlaşan Kürt mültecilerinin güney vilayetlerine, özellikle de Zor, Maraş ve Antep'in güney kısımlarına gönderilmemeleri yönündeydi. Bunun yerine, bulunulan idari birimin Türklerle meskûn olan mntıklarına hatta imkân dahilindeyse Anadolu içlerine sevk edilmeleri üzerine çalışılıyordu (BOA. DH.ŞFR. 63/222, 63/224, 63/273).

Özellikle Diyarbekir, doğudan gelen muhacir ve mülteciler için önemli bir göç merkeziydi. Buraya gelen Kürtler batıya yani Anadolu içlerine, Türkler ise ekseriyetle Urfa, Maraş ve Antep gibi civar vilayetlere iskân ediliyorlardı. Hatta sadece savaş mntıklarından kaçanlar değil, bölgede nüfuz sahibi Kürt aşiretleri, mollalar, şeyhler veya ileri gelen kimseler de göçe tâbi tutuluyorlardı. Zira Kürtlerin iskânları sadece muhacir ve mültecilerden ibaret değildi. Bu yüzden Osmanlı yanlısı tavır almayan veya bir şekilde tehlikeli görülen topluluklar göçe zorlanıyorlardı (Ahmed, 1992, s. 47-48; Lazarev vd., 2010, s. 188; Sasuni, 1992, s. 165). Örneğin Haydaran aşiretine mensup olan topluluklar merkezî Anadolu'ya yani Konya, Eskişehir ve Afyon'a dağıtılmışlardır (Çiftçi, 2022, s. 257-272).⁶

⁶ Aşiretin reislerinden Kör Hüseyin Paşa ise Konya'da iskân edilmiştir (Temel, 2023, s. 253). Ancak bir süre sonra buradan kaçıp Hısnımansur'a gelecektir. Hüseyin Paşa, Konya Valisi Muammer Bey'in 3 Kasım 1917 tarihli şifresine göre bir çiftlikte, oğulları Beyşehir

Buradaki amaç, sıkıntıya sebebiyet veren Kürt toplulukların lisan ve kimliklerini kaybetmeleriydi. Bu sayede faydalı ve itaatkâr bir topluluk olacakları veya Türk nüfusunun içinde eriyebilecekleri düşünülüyordu (Üngör, 2015, s. 289; Dündar, 2008, s. 414-415). Nitekim 2 Mayıs 1916'da Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Diyarbakir vilayetine gönderilen şifrede Urfa ve Zor gibi güney bölgelerine gönderilmelerinin kesinlikle uygun olmadığını belirtmekteydi. Zira burada Araplaşmaları veya milliyetlerini muhafaza ederek zararlı bir unsur halinde kalmaları yönünde bir endişe hâkimdi. Bu yüzden aşağıdaki maddeler şeklinde sevk ve iskân edilmeleri gerektiği bildirildi: 1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasabaların ahalisi Urfa, Maraş, Antep taraflarına sevk olunmalıdır. 2- Kürt mültecileri, gittikleri yerlerde aşiret hayatını yaşamamaları ve milliyetlerini muhafaza edememeleri için aşiret reislerinden hemen ayrılmalıdır. Ayrıca bunlar arasında nâfiz kişilerin de Konya ve Kastamonu vilayetleriyle; Niğde, Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmeleri gerekmektedir. 3- Hastalar, ihtiyarlar, kimsesizler, fakir kadın ve çocuklar Türk köyleri bulunan yerlerde (Maden, Ergani, Behremaz gibi) ve Türkler arasında ayrı bir şekilde iskân edilmelidir. 4- Sayılan bu maddeler dışındaki mülteciler Amasya, Tokat sancaklarıyla Malatya'nın uygun yerlerinde ayrı bir şekilde iskân edilmek üzere bu bölgelere yine ayrı olarak sevk edilmelidir. 5- Sevk edilen yerlerle muhabere edilmekle birlikte, buralardaki sevk ve iskân hakkında yapılacak muamele için ne kadar mültecinin hangi tarihte nerelere sevk edildiğine dair nezarete bilgilendirmede bulunulmalıdır (BOA. DH.ŞFR. 63/172; Dündar, 2002, s. 141).

Paşa, bu talimatın benzerini 4 Mayıs 1916'da Sivas, Elaziz ve Erzurum vilayetlerine göndermiştir. Talimatta, diğerinden farklı olarak Kürt mültecilerin iskân edilecekleri yerlere Ankara vilayetiyle, Kütahya ve Eskişehir sancakları eklenmiş; hasta, kimsesiz ve yaşlıların vilayet dahilinde bulunan Türk köylerine ayrı olarak iskân edilmeleri gerektiği yönünde bir ibare konulmuştur (BOA. DH.ŞFR. 63/189).

Talat Paşa, 4 Mayıs 1916 tarihinde bu sefer Ankara, Konya, Hüdavendigar ve Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde ve Kütahya mutasarrıflıklarına bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafında tekraren savaş mıntıklarından civar vilayetlere gelen Kürt mültecilerin, Kürtlerin yoğun olarak buldukları yerler ile güney vilayetlerinde iskân edilmelerinin uygun görülmediğini söylemiştir. Bu yüzden aşiret hayatını terk etmelerini sağlamak ve müfid (faydalı) bir unsur haline getirmek için Diyarbakir, Sivas, Erzurum ve Elaziz vilayetlerinde bulunan mültecilerin Anadolu içlerine sevk edilmeleri yönündeki tebliğin buldukları yerlere bildirildiğini ifade etmiştir. Kürtlerin, Anadolu içlerine geldiklerinde ise şu şekilde iskân edileceklerini söylemiştir: 1- Aşiret fertleriyle reisleri ayrılacak ve nâfiz reisler duruma göre vilayet, sancak veya kaza merkezlerinde iskân edileceklerdir. Aşiret fertleri, ayrı

kazasında, aşiret mensupları ise muhtelif yerlerde iskân edilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 79/1, 564/52; BOA. ML.EEM. 1200/20).

şekilde ve hiçbir zaman yerli ahalinin yüzde beşini aşmamak koşuluyla köylere dağıtılıp iskân olunacaktır. 2- Şeyhler ve imamlar aşiret fertlerinden ayrılacak, ayrı şekilde iskân edilecektir. 3- Aşiret reisleriyle şeyhlerin ve aşiret fertlerinin birbirleriyle münasebette bulunmalarına izin verilmeyecektir. 4- Bütün mülteciler daha sonra memleketlerine iade edilmeyeceklerinden, muhacirler gibi emvâl-i metrûkeden ve arazi tefvizinden faydalanabileceklerdir (BOA. DH.ŞFR. 63/188; Dündar, 2002, s. 144).

Talat Paşa'nın, Urfa, Maraş ve Antep mutasarrıflıklarına çektiği aynı tarihli bir başka telgrafında ise daha önce oraya gönderilmiş Kürt mültecileri varsa bunların toplu olarak bir arada iskânlarının caiz olmadığını söylemiş; göçebe hayatlarıyla lisan ve adetlerini terk ederek müfid bir unsur haline gelmelerini temin etmek için aşiret fertlerinden ayrılmalarını ve reislerinin kasabalarda, efradın ise ikişer üçer haneye ayrılarak sancağın kuzeyine bulunan Türk köylerinde iskân edilmeleri gerektiğini bildirmiştir. Keza şeyh ve imamların da aşiret fertlerinden ayrılıp iskân edilmesini, reislerle şeyhlerin ve aşiret fertlerinin birbirleriyle münasebette bulunmalarına izin verilmemesi gerektiğini söylemiştir (BOA. DH.ŞFR. 63/187; Dündar, 2002, s. 142). Zira nüfuz sahibi kişilerin aşiretlerden ayrılıp sevk edilmeleri durumunda aşiretlerin öteye beriye dağılabilecekleri anlaşılmıştır (BOA. DH.ŞFR. 520/7). Paşa, doğu vilayetlerinden gelen Kürt mültecilerinin Anadolu içlerine sevklerine ve ayrı olarak iskân edilmelerine yönelik bu uygulamayı 3 Mayıs 1916 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da bildirmiştir (BOA. DH.ŞFR. 63/190; Dündar, 2002, s. 142).⁷

Ancak göç, hâlâ tam manasıyla belli bir düzene oturmuş değildi. Bu yüzden 1916'da (1332) AMMU tarafından bir talimatname hazırlandı ve 29 Mayıs'da ilgili vilayetlere gönderildi (Özkan, 2020, s. 222). *Menâtik-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin* adındaki bu talimatnameye (Mülteci Talimatnamesi) göre savaş mntıklarından civar vilayetlere göç eden Türk mülteciler için tahsis edilen yerler şunlardı: Adana vilayetinde Merkez, Mersin, Cebel-i Bereket (Osmaniye), Kozan; Sivas vilayetinde Merkez ve Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar); Haleb vilayetinde Merkez ve Antep; Elaziz vilayetinde Merkez ve Malatya; Diyarbakir vilayetinde Merkez, Mardin, Siverek, Ergani; Musul vilayetinde Merkez, Kerkük, Süleymaniye; Van vilayetinde Hakkâri sancağı. Yine Van'ın güney ve batı tarafları ile müstakil sancaklardan Urfa, Canik (Samsun), Zor ve Maraş da iskân alanları arasındaydı. Bu arada Türk mültecilerinin sevk, sonrasında memleketlerine dönmeleri üzerineydi. Buna karşın Kürt mültecilerinin

⁷ Fakat askerlik vazifelerinden istifade edilen Kürt aşiretleri ve reislerinin firka kumandanlıklarından gösterilen lüzum üzerine mülteci kabilelerinden ayrılarak cepheye yakın yerlere geçici olarak iskân edilmeleri uygun görülmüştür. Kumandanlıklarca güvenilir bir heyet tarafından bu aşiret fertleriyle reislerinin ayrılıp 15 gün içinde isimlerinin mülkiye memurlarına verilmesi gerektiği 20 Mayıs 1916'da Talat Paşa tarafından Erzurum, Sivas, Elaziz ve Musul vilayetlerine bildirilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 64/80; Üngör, 2015, s. 287).

memleketlerine geri dönmeleri üzerine bir program hazırlanmıştı. Kürtler için tahsis olunan iskân mıntukaları ise Ankara vilayetinin Merkez, Yozgat, Kırşehir ve Çorum sancakları; Konya vilayetinin Merkez, Burdur ve Hamidabat sancakları; Sivas vilayetinin Amasya ve Tokat sancakları; müstakil sancaklarda ise İçel, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kayseri ve Niğde'den oluşuyordu. Ayrıca Ankara vilayetine bağlı Haymana ile Mecidiye (Çiçekdağı) kazalarında bulunan Kürtlerin kimliklerini korumalarından dolayı buralara yeni Kürt kabilelerinin iskân edilmeleri istenmedi. Yine talimatnameye göre sevk edilecek Kürtlerin oranı gidecekleri yerin nüfusunun en fazla yüzde beşi kadar olacaktı. Ayrıca aşiret reisleri, şeyhler, mollalar ve nüfuz sahibi kişiler ilk başta aşiret fertlerinden ayrılmayacaklar, toplu olarak belirlenen yerlere sevk olunacaklardı. Sonrasında sevk olundukları mahallerde aşiret fertlerinden ayrılarak iletişimde bulunmayacakları şekilde ayrı ayrı uzak yerlere iskân edileceklerdi. Yine reis, şeyh ve nüfuz sahibi kişiler tercihen şehir ve kasabalara yerleştirilip hükümetin nezareti altında bulundurulacaklardı (İpek, 2022, s. 173-175; Erdem, 2018, s. 184-186; Bozkurt, 2022, s. 70-71; Dündar, 2002, s. 272; Bozkurt, 2013, s. 73-74; Özkan, 2020, s. 222-224; Bozkurt, 2023, s. 720-721; Menatik-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, 1332).

Doğu Anadolu'da işgalden kaçan mültecilerin yoğun olarak toplandıkları yerler Diyarbakir vilayetiyle Urfa sancağıydı. Örneğin sadece Bitlis'e bakıldığında, 17 Ekim 1915'ten 10 Şubat 1916 tarihine kadar 26.973 kişinin önce vilayet dahiline geldiği, sonrasında bir kısmının Diyarbakir'e geçtiği görülmektedir (BOA. DH.ŞFR. 508/100). Hakeza Heyet-i Teftişiyeye Müdür-i Umûmisi Hamid Bey'in 13 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifresinde, Diyarbakir'de 150 bin mültecinin bulunduğunu söylemiştir. Hatta mültecilerin iaşesi için gönderilen üç bin liranın yetersizliğine dikkat çeken Hamid Bey, bu miktarın 15 bin liraya çıkarılması gerektiğinin vilayetten talep edildiğini bildirmiştir. Ayrıca vilayette muhacir müdürünün bulunmadığını söylemiş, muhacirlerin büyük kısmının Van ile Bitlis'in "*haşin Kürtlerden*" ibaret olduğu yönünde bir tespitte bulunmuştur (BOA. DH.ŞFR. 512/117). Aynı şekilde Diyarbakir vilayetinden 18 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta bölgeye Türk muhacirlerinin iskân edilmesiyle beraber "*gâyet haşin*" olan aşiret ve köy ahalisinin tarım, zanaat ve terakki anlamında olumlu gelişmelere yol açacağı söylenmiştir. Ancak Türklerden başka muhacirlerin yerleştirilmesinin etraflıca düşünülmesi gerektiği belirtilmiş ve buraya Türk muhacirlerin yerleştirilmesi hususuna vurgu yapılmıştır (BOA. DH.ŞFR. 505/101). Nitekim AMMU tarafından 9 Kasım 1916'da Diyarbakir vilayetine çekilen şifreli telgrafta da iskân edilmiş olan Türk mültecilerin hiçbir sebep ve bahane ile başka bir yere sevk edilmemesi gerektiği tebliğ edilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 69/219). Zaten savaşın başından beri Diyarbakir vilayetinin yaklaşımı da buraya -özellikle boşalan Ermeni köylerine- Türk muhacirlerinin yerleştirilmesi yönündeydi. Nitekim Vali Reşid Bey, 29 Haziran 1915'te Dahiliye Nezareti'ne çektiği şifreli telgrafında Arnavut ve Boşnak muhacirlerin yerleştirilmesinin uygun olmayacağına değinmiş,

bunların yerine Türk muhacirlerin iskân edilmesi gerektiğini söylemiştir (BOA. DH.ŞFR. 477/108).

Bu arada Mülteci Talimatnamesi gereğince idari birimlerden Dahiliye Nezareti'ne yani AMMU'ya bilgilendirmeler yapılmaktaydı. Örneğin 26 Temmuz 1916 tarihinde Halep vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede 8 Temmuz'dan itibaren Halep vilayetine 60 Türk, 116 Kürt mültecinin geldiği bilgisi verilmiştir (BOA. TŞR.HL. 3/140). Ancak özellikle Diyarbakır'den Anadolu'nun içlerine veya Kürt nüfusunun nispeten az olduğu yerlere Kürt muhacir ve mültecinin gönderilmeye başlandığı görülmektedir (BOA. DH.ŞFR. 534/69). Tablo 1'de gösterildiği üzere vilayetten yapılan sevkıyatın yoğunluğu dikkat çekmektedir.

Tablo 1. Diyarbakır Vilayetinden Sevk Edilen Mülteciler

Telgraf Tarihi ve Kaynak	Mülteci Bilgisi	Sevk Edilen Yer
11 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 667/62)	37 hanede 182 Kürt mülteci	Konya
	34 hanede 167 Türk mülteci	Maraş
16 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/22)	Viranşehir'den 29 Kürt mülteci	Malatya
18 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/26)	77 hanede 394 Kürt mülteci	İçel
18 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/40)	100 hanede 496 Kürt mülteci	Konya
20 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/56)	69 hanede 394 Kürt mülteci	Konya
21 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/63)	Maden'den 339 hanede 2.866 Kürt mülteci	Malatya
24 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 520/99)	31 hanede 163 Kürt mülteci	Konya
	5 hanede 17 Kürt mülteci	Ergani
30 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 521/50)	178 hanede 1.102 Kürt mülteci	Kayseri
31 Mayıs 1916 (BOA. DH.ŞFR. 521/64)	30 Kürt mülteci	Anteb
1 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 521/76)	7 hanede 47 Kürt mülteci	Sivas ⁸
2 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 521/96)	40 hanede 274 Kürt mülteci	Konya
4 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 667/71)	14 hanede 62 Türk, iki hanede 11 Kürt mülteci	Anteb
7 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 522/40)	Viranşehir kazasından 54 hanede 204 Kürt mülteci	Tokad
	Bir hanede bulunan dört Türk mülteci	Anteb
11 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 522/74)	25 hanede 151 nüfus Kürt mülteci	Kastamonu
	11 hanede 39 Türk mülteci	Anteb
11 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 522/101)	41 hanede 197 Kürt mülteci	Kayseri

⁸ Amasya ve Tokat sancaklarına iskân edilmek üzere.

11 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 522/103)	46 hanede 246 Kürt mülteci	Kastamonu
	9 hanede 43 Türk mülteci	Anteb
24 Haziran 1916 (BOA. DH.ŞFR. 523/119)	7 hanede 32 Kürt mülteci	İçel
	13 hanede 49 Türk mülteci	Urfa
5 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 527/53)	57 hanede 241 Kürt mülteci	İçel
16 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 528/105)	65 hanede 322 Kürt mülteci	İçel
21 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 529/48)	109 hanede 447 Kürt mülteci	Teke
26 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 530/4)	57 hanede 329 Kürt mülteci	Teke
28 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 530/32)	555 Kürt mülteci	Konya
29 Ağustos 1916 (BOA. DH.ŞFR. 530/40)	60 hanede 274 Kürt mülteci	Konya
2 Eylül 1916 (BOA. DH.ŞFR. 530/88)	İki kabile olmak üzere 1.541 Kürt mülteci	Konya
4 Eylül 1916 (BOA. DH.ŞFR. 531/9)	2.083 Kürt mülteci	Konya
1 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 533/103)	371 hanede 1.580 Kürt mülteci	Adana
1 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 533/105)	21 Eylül tarihinde 136 hanede 487 ve 26 Eylül tarihinde 260 hanede 1.018 Kürt mülteci	Adana
5 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 534/63)	82 hanede 288 Kürt mülteci	Adana
10 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 534/93)	5 Ekim tarihinde 181 hanede 596 Kürt mülteci	Adana
15 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 535/16)	125 hanede 481 Kürt mülteci	Urfa
15 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 535/21)	140 hanede 828 Kürt mülteci	Urfa
22 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 535/81)	218 hanede 823 Kürt mülteci	Urfa
23 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 535/89)	92 hanede 219 Kürt mülteci	Urfa
24 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 535/92)	104 hanede 484 Kürt mülteci	Urfa
28 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 536/13)	227 hanede 1.139 Kürt mülteci	Urfa
30 Ekim 1916 (BOA. DH.ŞFR. 536/54)	353 hanede 290 Kürt mülteci	Urfa
4 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 536/96)	317 hanede 1.526 Kürt mülteci	Urfa
6 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 536/104)	212 hanede 1.178 Kürt mülteci	Urfa
7 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 536/111)	114 hanede 439 Kürt mülteci	Urfa
9 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 537/20)	84 hanede 258 Kürt mülteci	Urfa

12 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 537/44)	387 hanede 1.534 Kürt mülteci	Urfa
16 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 537/72)	178 hanede 427 Kürt mülteci	Urfa
19 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 537/102)	136 hanede 463 Kürt mülteci	Urfa
25 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 538/42)	1.062 hanede 6.441 Kürt mülteci	Urfa
26 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 538/62)	518 hanede 2.088 Kürt mülteci	Urfa
28 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 538/78)	146 hanede 1.057 Kürt mülteci	Urfa
30 Kasım 1916 (BOA. DH.ŞFR. 538/99)	167 hanede 290 Kürt mülteci	Urfa
4 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 539/48)	112 hanede 472 Kürt mülteci	Urfa
7 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 539/58)	110 hanede 298 Kürt mülteci	Urfa
9 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 539/91)	28 hanede 146 Kürt mülteci	Urfa
9 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 539/97)	380 hanede 2.054 Kürt mülteci	Urfa
11 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/6)	813 hanede 4.506 Kürt mülteci	Urfa
12 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/18)	146 hanede 315 Kürt mülteci	Urfa
17 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/71)	476 hanede 2.965 Kürt mülteci	Urfa
18 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/85)	67 hanede 261 Kürt mülteci	Urfa
18 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/86)	Siverek'ten 6.286 Kürt mülteci	Urfa
20 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 540/116)	200 hanede 745 Kürt mülteci	Urfa
26 Aralık 1916 (BOA. DH.ŞFR. 541/51)	143 hanede 421 Kürt mülteci	Urfa

Telgraflarda dikkat çeken husus, sevkîyatın 1916 Ekim'inin ortalarından itibaren Urfa'ya yönelmiş olmasıdır. Bunda Urfa'nın istasyon bölgesi olmasının payı büyüktür. Yine örnekleme olarak verilen yukarıdaki bilgiler dışında sevk ve iskânla ilgili toplu sayı vermek mümkün değildir. Ancak Diyarbakır vilayetinden bildirildiği üzere sadece 15 Temmuz - 16 Kasım arasında Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerinden buraya 158.418 mültecinin geldiği ve muhtelif belgelere bakıldığında bu mültecilerin bir kısmının diğer vilayetlere gönderildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 28 Eylül 1916'da 1.507, 1 Ekim'de 1.018, 2 Ekim'de 1.580, 7 Kasım'da 439, 23 Kasım'da 1.128 Kürt mülteci Urfa'ya gönderilmiştir. 4 Eylül 1916'da ise 2.083 Kürt mültecinin Konya'ya gönderildiği anlaşılmaktadır (Hakan, 2019, s. 33-34). Keza 1 Mayıs 1916 itibarıyla sadece Silvan'da büyük kısmı Bitlis ve Van'dan gelen 40 bin kadar mültecinin olduğu tahmin edilmektedir (BOA. DH.ŞFR. 518/48).

Şükrü Bey'in 25 Ağustos 1916 tarihinde Diyarbakir'den Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında ise Diyarbakir merkezine şimdiye kadar 40 bin mülteci geldiğini söylemiş, bunlardan 25 bininin Siverek ve Elaziz yoluyla merkezî Anadolu'ya sevk edildiğini bildirmiştir. Ayrıca merkez ile kazaya bağlı köylerde 16 bin mültecinin mevcut olduğunu, bunlardan 12 bininin Türk olması nedeniyle merkez ve buraya bağlı köylerde iskân edildiğini söylemiştir. Buna karşın 4-5 bin Kürt'ün de sevk edildiği bilgisini vermiştir (BOA. DH.ŞFR. 529/101).⁹

Konya Valisi Sami Rifat, 2 Eylül 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında ise işgal edilen vilayetlerden üç gün içinde dört bin muhacir geldiğini söylemiştir (BOA. DH.ŞFR. 530/91). Kayseri mutasarrıflığından 28 Eylül 1916'da çekilen bir telgrafa göre de Şubat 1916'dan beri buraya 37.295 mülteci gelmiş, bunlardan 24 bin 546'sı sancak dahilinde iskân olunurken, kalanı diğer vilayet ve sancaklara sevk edilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 533/73). Ancak idarî birimlerin mülteci ve muhacirlerle dolmaya başlaması nedeniyle yeni sevk ve iskânların yapılması imkânsız hâle gelmeye başlamıştır. Örneğin 3 Eylül 1916'da Niğde Mutasarrıfı Nazım Bey, sancağın dolu olmasından dolayı gelecek mültecilerin iskân ve iaşesinin zor olacağını bildirmiştir (BOA. DH.ŞFR. 667/87). Keza Kasım 1916'da Ankara vilayeti tarafından da doluluk ve sefalet nedeniyle mülteci gönderilmemesi istenmiştir (BOA. DH.ŞFR. 537/10). Ne var ki bu tür talepler bir süre dikkate alınmadı ve mülteci iskânına devam edildi. Örneğin 14 Haziran 1916'da Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafında sancağa gelen muhacir ve mültecilerin kasaba ve köylere yerleştirildiğini, bundan fazlasının iskânına imkân kalmadığını bildirmesine rağmen çok sayıda mültecinin gelmekte olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sancak merkezinde kolera hastalığının ortaya çıktığını ve yeni muhacir ile mültecinin gönderilmesinin sefaletlerine yol açacağı uyarısında bulunmuştur (BOA. DH.ŞFR. 523/38). Ancak 14 Haziran'dan 27 Haziran'a kadar savaş mıntıklarından Maraş sancağına 64 Türk, 405 Kürt, 63 İranlı olmak üzere 532 mülteci gelmiştir (BOA. DH.ŞFR. 524/62). Bunun üzerine Talat Paşa, 1 Kasım 1916'da Diyarbakir vilayetine çektiği telgrafında Maraş sancağının Kürt mülteciler için belirlenen iskân mıntıklarından olmadığını ve talimatnamede açıkça belirtilmesine rağmen binlerce Kürt mültecinin bu sancağa gönderildiğinin anlaşıldığını söylemiştir. Ayrıca talimatnameye aykırı olarak sevkiyat yapılmasının masraf çıkaracağı ve mültecilerin sefaletlerine sebebiyet vereceği gerekçeleriyle bunun önüne geçilmesi gerektiğini bildirmiştir (BOA. DH.ŞFR. 69/141). Fakat Diyarbakir vilayetinden çekilen cevabî telgrafta çoktan beri Maraş'a mülteci sevk edilmediğinin söylenmesi dikkat çekicidir (BOA. DH.ŞFR. 536/79).

1916 sonbaharına gelindiğinde sadece Maraş değil, Konya, Kayseri, Yozgat ve Çorum gibi yerler de dolmuş, mültecilere iaşe desteği sağlanamayacak düzeye gelmiştir (BOA. DH.ŞFR. 537/31). Dolayısıyla hem iaşe hem de barınma sorunları

⁹ Muhtelif sevk ve iskân verilerine bakıldığında talimatnamede yer alan iskân mıntıkları dışındaki yerlere de mülteci gönderildiği anlaşılmaktadır.

nedeniyle Maraş gibi diğer bazı yerlere mülteci gönderilmemesi kararlaştırılmıştır (BOA. DH.ŞFR. 70/198). Nitekim sadece Kayseri'ye, mutasarrıfın Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 30 Temmuz 1916 tarihli telgrafa göre içlerinde Kürtlerin de bulunduğu 11.130 mülteci gelmiştir (BOA. DH.ŞFR. 527/1). Böylelikle Kayseri, alabilecek mülteci ve muhacir sınırını doldurmuştur (BOA. DH.ŞFR. 526/25).

Ekim 1916 itibarıyla Sivas vilayetindeki mülteci miktarı da 50 bine ulaşmış vaziyettedir (BOA. DH.ŞFR. 534/11). Dahası Talat Paşa'nın 2 Kasım 1916 tarihinde Ankara, Sivas ve Diyarbakır vilayetleriyle Kayseri ve Niğde sancaklarına çektiği telgrafında Adana'nın tamamen dolması nedeniyle burayla muhabere edilmeden mülteci gönderilmemesi gerektiği bildirilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 69/162). Ancak vilayetler sevk edilmeyi bekleyen muhacir ve mültecilerle doluydu. Örneğin Diyarbakır vilayetinden 23 Kasım 1916'da çekilen telgrafta Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinden Diyarbakır'e gelen ve müracaat eden mülteciler dışında müracaat etmeyen 50 bin mültecinin mevcut olduğunun tahmin edildiği bilgisi verilmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 538/25).

Bütün bu gelişmelerin aksine Aşiret Süvari Alaylarına ihtiyaç duyulması yaşanan göçlerin artmasının önüne geçmekteydi. Tehcir edilen Ermenilerin boşalttıkları bazı arazi ve mülkler için Kürtlerin yerleştirilmesi de buradaki göç yoğunluğunu nispi olarak azaltıyordu (Üngör, 2015, s. 287; BOA. DH.ŞFR. 60/136, 54/189, 54/203). Ayrıca muhacir ve mültecilerin sevki birtakım sorunları beraberinde getiriyordu. Bu bağlamda Siverek'te bulunan Şükrü Bey'in 20 Ağustos 1916'da merkeze çektiği şifreli telgrafında memurların türlü olumsuz davranışlar içerisinde olduklarını söylemesi dikkat çekicidir. Şükrü Bey, bu olumsuz davranışların mültecilerin dayanılmayacak derecede sefaletle düşmelerine yol açtığını söylemiş, memurların değiştirilmesi ve mültecilerin sıkıntılarının hafifletilmesi yönünde bazı tedbirler alınması için Siverek mutasarrıflığıyla Diyarbakır vilayetine bir talimatnamenin gönderildiği bilgisini vermiştir (BOA. DH.KMS. 41/18).

Göç meselesinde karşılaşılan bir diğer sıkıntı Talat Paşa'nın 1 Kasım 1916'da Diyarbakır vilayetine gönderdiği telgrafında görülmektedir. Telgrafta, Mardin sancağıyla Karacadağ'a gelen Kürt mültecilerinin önemli bir kısmının dahile sevk edilecekleri iştirakle Viranşehir'deki Milli, Beşiri'deki Receban ve Ramman aşiretleri arasına karıştıkları söylenmiş, ayrıca Viranşehir, Beşiri ve Savur taraflarına savaştıkları haberinin alındığı bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 69/156).

Sevk ve iskân sırasında iâşe için ciddi çaba sarf edilmesine ve bu hususta mutasarrıflıklarla vilayetlere mükerrer tebligatta bulunulmasına rağmen mülteci ve muhacirlerin ihtiyaçları tam manasıyla giderilemiyordu (BOA. DH.ŞFR. 66/154, 66/199). Ayrıca 10 Ağustos 1916 tarihinde AMMU tarafından Ankara, Sivas, Konya ve Diyarbakır vilayetleriyle İçel, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kayseri ve Niğde sancaklarına çekilen şifreli telgrafta Bitlis ve Muş'un geri alındığı haberini alan Kürtlerin memleketlerine dönmeye başladıkları bilgisi verilmekteydi. Ancak müdüriyet, mülteciler hakkındaki talimatnamede yazıldığı üzere bunların hiçbir

şekilde dönüşlerine izin verilmemesi ve iskân mıntıklarına sevk edilmeleri gerektiği söylenmeye devam edilmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 66/206, Dündar, 2002, s. 148).

19 Ağustos 1916 tarihinde Ankara, Sivas, Trabzon, Konya, Elaziz, Diyarbakir, Musul, Kastamonu, Adana, Halep ve Van vilayetleriyle Niğde, Canik, Kayseri Karahisar-ı Sahib, İçel, Teke ve Urfa mutasarrıflarına gönderilen bir başka şifreli telgrafta ise mültecilerin kafielerle toplu olarak iskân mahallerine sevk edilmeyip ayrı olarak güzergahlarına denk düşen köy ve kasabalarda eğlenmekte (oyalanmakta) oldukları ve pek yavaş bir şekilde iskân mahallerine gittikleri söylenmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 67/51). Bunlara ek olarak iskân mıntıkası olmadığı halde başka yerlere de mülteci gönderilmesi işleri karıştırıyordu. Örneğin talimata aykırı olarak Halep'e mülteci gönderildiği haberi alınca, Talat Paşa tarafından 3 Ağustos 1916'da Halep'e gönderilen şifrede mültecileri gönderen idarî birimin bildirilmesi ve bunlardan Türklerin Anteb'e, Kürtlerin ise İçel'e sevk edilmesi gerektiği söylenmiştir (BOA. DH.ŞFR. 66/127).

İskân edilmesi gereken çok sayıda mülteci mevcut olduğu için sevkîyat işlemlerinin kıştan önce bitirilmesine gayret gösterilmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 534/30). Kışın yaklaşmaya başladığı Ekim ayı itibarıyla da şark vilayetlerinden Urfa sancağına yönelik muhacir sevkîyatında karar kılınmaya başlandı. Ancak Talat Paşa'nın 24 Eylül 1916 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanlığına gönderdiği şifresinde Diyarbakir ve civarındaki mültecilerin sevk edilmeleri hususunun Başkumandan Vekili ile kararlaştırıldığı ve sevk edilecek yerler hakkında Dördüncü Ordu Kumandanıyla müzakere edileceği vilayetlere tebliğ edilmiştir. Ayrıca mültecilerin Dördüncü Ordu Kumandanı tarafından belirtilecek yerlere sevk edilmesi tabii ise de bunların Kürt mıntıklarının ortasında bulunup Kürt köylerini ihtiva eden Urfa'ya sevklerinin izlenilen politikaya uygun olmayacağı hatırlatılmıştır. Ancak Dördüncü Ordu Kumandanının, Kürtlerin Anadolu içlerine sevkleri yerine, dağıtılmayarak Urfa'da kalmaları yönündeki görüşü mümkün görülüyorsa gereğinin yapılması ve sonrasında malumat verilmesi istenmiştir (BOA. DH.ŞFR. 68/213). Akabinde 3 Ekim 1916'da Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmed Cemal Paşa, Dahiliye Nezareti'ne çektiği şifreli telgrafında kışın mülteci ve muhacirlerin sancak dahilinde iskân edilmelerini teklif etmiştir. Zira Ermeni sevkîyatı sırasında çok sayıda zayıat yaşanmış, çeşitli hastalıklar ortaya çıkmıştı. Bu yüzden geçici olarak Urfa'ya sevk edilmeleri, sonrasında da gelecek ilkbaharda Anadolu içlerine nakledilebilecekleri bildirilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 534/101). Neticede bu yönde bir karar alındı ve Enver Paşa'nın da oluruyla Diyarbakir, Halep, Zor ve Resulayn gibi yerlerdeki Kürt mülteci kafielerinin geçici olarak Urfa'ya sevk edilmeleri kararlaştırıldı (BOA. DH.ŞFR. 534/118, 69/7, 69/18, 69/22, 69/224; Dündar, 2002, s. 149; Üngör, 2015, s. 289). Bunun üzerine Urfa'ya çok sayıda Kürt mülteci geldi. Öyle ki Urfa Mutasarrıfı Ali Haydar'ın 28 Kasım 1916'da nezarete çektiği şifreli telgrafında o tarihe kadar sadece Harran'a 927 hanede 13.422 mülteci yerleştirildiği, bundan sonra geleceklerin de Suruç ve Birecik kazalarına nakledilip orada iskân edileceği söylenmekteydi (BOA. DH.ŞFR. 538/68). Ancak mülteciler

sonraki süreçte Harran ve Suruç'ta birleştirilmiş ve Mutasarrıf'ın 27 Aralık 1916'da çektiği bir başka telgrafında birkaç günden beri Birecik'e sevkiyat yapıldığı; Harran'da 13 bin, Suruç'ta ise 10 bin mültecinin iskân edildiği bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 541/72).

1917-1918 Yıllarında Yaşanan Gelişmeler

1915 yılında başlayan sevk ve tehcir politikası 1917'de de devam etmiştir (Muhammed Emin Zeki Beg, 2012, s. 242; Lazarev vd., 2010, s. 188). Nitekim Mart 1917'de Diyarbakır vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen muhtelif şifreli telgraflara göre: “28 hanede 187 nüfus Kürd mültecisinin Niğde'ye” (BOA. DH.ŞFR. 518/110), “65 hanede 620 nüfus Kürd mültecisinin Konya'ya, 91 hanede 392 Türk mültecisinin Maraş'a” (BOA. DH.ŞFR. 519/34), “14 hanede 45 nüfus Türk mültecisinin Maraş, 56 hanede 350 Kürt mültecisinin Konya'ya” (BOA. DH.ŞFR. 519/45), “130 nüfus Kürt mültecisinin Palu kazasından Malatya'ya” (BOA. DH.ŞFR. 519/76), “62 hanede 315 nüfus Kürt mültecisinin Konya'ya” (BOA. DH.ŞFR. 519/84), “24 hanede 98 nüfus Kürt mültecisinin Kayseri'ye” (BOA. DH.ŞFR. 519/98), “17 hanede 95 nüfus Türk mültecisinin merkez vilayetten Maraş'a, Ergani'den 242 Kürt mültecisinin Malatya'ya” (BOA. DH.ŞFR. 519/100) sevk olunduğu görülmektedir.

Ancak muhacir ve mültecilerin sorunları 1917 yılında da devam etmiştir (BOA. DH.ŞFR. 77/45, 77/77, 79/206). Hatta 10 Nisan 1917 tarihinde Van vilayetinden çekilen şifreli telgrafta Van muhacirlerinin bütün güzergahta perişan bir vaziyette oldukları söylenmiş, yollarda açlıktan vefat edenlerin cenazelerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu ve diğer sorunlardan ötürü de Siirt ile Müküs'te bulunanların eski topraklarına dönmek istedikleri bilgisi verilmiştir (BOA. DH.İUM. 20/12). Keza 25 Aralık 1917'de Talat Paşa'nın Diyarbakır vilayetine çektiği şifreli telgrafında 9 Aralık'ta Diyarbakır'den açık otomobillerle sevk edilen bir mülteci kafilesinden 14 kişinin vefat ettiği, kalanların ise aç ve çıplak bir halde geldikleri bilgisi verilmiştir. Sonrasında kış nedeniyle istasyonlara ve sevk merkezlerinde toplanan kişilerin gönderilmesiyle iktifa edilmesi gerektiği 25 Kasım 1917 tarihli telgrafla bildirilmesine rağmen bu sevklerin devamının nüfus kaybına sebebiyet verdiği söylenmiştir. Dolayısıyla sevkiyatın hemen durdurulması, mevcut mültecilerin civar köy ve kasabalara iskân edilmesi ve iâşenin sağlanması emredilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 82/180).

1918 yılının başlarında ise artık merkezî Anadolu'ya Kürt muhacir ve mülteci sevk edilmesi imkânsız hale gelmiş, merkeze pek çok idari birim tarafından iskâna imkân olmadığına dair telgraflar çekilmeye başlanmıştır (BOA. DH.ŞFR. 576/3, 83/108). Hal böyle olunca 10 Ocak 1918 tarihinde AMMU tarafından Diyarbakır, Halep, Adana ve Konya vilayetleriyle Urfa ve Karahisar mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta Anadolu'ya mülteci sevkiyatı yapılmasının uygun olmaması nedeniyle mülteci sevkinin ertelenmesi istenmiştir (BOA. DH.ŞFR. 83/81; Dündar, 2002, s. 153). Hatta bu emre rağmen Koçhisar gibi bazı yerlere

muhacir gelmeye devam edince, müsamaha ve müsaade gösterenler hakkında hızlı bir tahkikat yapılması ve sevkiyatın durdurulması gerektiği bildirilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 83/182).

Öte yandan 1918 ilkbaharından itibaren -aşiret reisleri hariç olmak üzere- hükümete ihtiyacı kalmayan bazı muhacirlerin memleketlerine dönüş taleplerine izin verildiği görülmektedir (BOA. DH.ŞFR. 88/112, 588/126). Tasvir-i Efkar gazetesinin 11 Mayıs 1919 tarihinde yayımlanan sayısına göre Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Erzincan mültecilerinden 902.865 kişiden 300 bin kadarı memleketine dönmüştür (Bozkurt, 2023, s. 724). Bunda ciddi nüfus kayıplarının yaşandığı yerlerin doldurulmaya çalışılmasının da etkisi söz konusudur. Nitekim Van'a dönmeye başlayan mültecilerin içinde çok sayıda kimsesiz yetim çocuğu bulunuyordu. Ayrıca hem göç edenlerin hem de şehirde kalanların büyük kısmı telef olmuş vaziyetteydi. Van Valisi Haydar Bey, 13 Mayıs 1918'de Dahiliye Nezareti'ne çektiği şifreli telgrafında bu duruma değinmiş, vilayetin mevcut nüfusunun eski nüfusun ancak 15'te birini teşkil ettiğini söylemiştir (BOA. DH.ŞFR. 582/56, 584/46).

Bütün bu ifadelerden hareketle mülteciler Kürt ve Türk olarak ayrılmışlar, sonrasında mecburi olarak merkezi yönetimin tayin ettiği şekilde iskân edilmişlerdir. Örneğin merkezin belirlediği karar çerçevesinde Diyarbakir'de toplanan mültecilerden Türkler Diyarbakir'de kalıp daha çok Ermenilerin bıraktıkları arazilere yerleştirilirken, Kürtlerin önemli bir kısmı başka yerlere sevk edilmiştir (Dündar, 2008, s. 415). Ancak mülteci ve muhacirlerin, sevk edildikleri yerlere her zaman gitmedikleri görülmektedir. Örneğin Teke mutasarrıflığından gönderilen 6 Eylül 1917 ve 22 Ocak 1918 tarihli telgraflara göre seferberlikten sonra buraya gelmiş muhacir ve mülteci bulunmamaktaydı. Oysa Diyarbakir'den buraya belli dönemlerde mülteci sevk edildiği görülmektedir (BOA. DH.ŞFR. 564/109, 576/60).¹⁰ Muhtemelen buraya sevk edilen mülteci kabileleri yolda dağılmışlardı ya da güzergâh üzerinde başka yerlere yerleşmişlerdi.

Neticede Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çok sayıda Kürt ahalisi ekseriyetle Türk olan Anadolu'nun iç ve batı taraflarına göç ettirilmiştir. Yine göç sırasında çok sayıda insan açlıktan ve çeşitli salgın hastalıklardan dolayı hayatını kaybetmiştir (Muhammed Emin Zeki Beg, 2012, s. 242; Lazarev vd., 2010, s. 188). Ne var ki 1916 ile 1918 arasında yaşanan iskân politikası, İTC ileri gelenlerinin ülkeyi terk etmesiyle son bulmuş ve iskân ettirilen aşiret mensuplarının bir kısmı memleketlerine dönmüştür (Çiftçi, 2022, s. 268). Ancak ilgili makamlara ait defterlere kayıt yapılmadığı için mültecilerle muhacirlerin toplam sayılarına dair bir veri vermek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen Şükrü Bey'den sonra AMMU müdürü olan Hamdi Bey'in (Arpağ) Meclis-i Ayan'ın 24 Mart 1918 tarihindeki

¹⁰ Teke Mutasarrıflığından 15 Eylül 1916'da gönderilen telgrafa göre bu tarihe kadar hiçbir mültecinin gelmediği bilgisi verilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 532/35).

oturumunda 825.991 mülteci olduğunu söylemesi; Tasvir-i Efkar'ın 4 Ocak 1919 tarihinde çıkan sayısında 704.905, AMMU'nun 24 Mayıs 1920 tarihli bir raporunda ise 868.962 mülteci bulunduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir (Bozkurt, 2023, s. 724).¹¹

SONUÇ

Göç, birtakım sıkıntıları beraberinde getirirse de muhacir ve mültecilerin iskânlarının belirlendiği yerler ve göç eden topluluklar özelinde çeşitli stratejik hamlelere zemin oluşturabilmektedir. Nitekim Abdülhamid döneminde özellikle doğu vilayetlerinde Müslüman nüfusun sayısını artırmak ve devlet nezdinde daha güvenli bir coğrafya oluşturmak adına 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan itibaren ülkeye gelen yoğun Müslüman muhacir akınına olumsuz bakılmamıştır. Zira ekseriyetle Kafkasya'dan gelen bu muhacirlerin Ermenilerin bıraktıkları topraklara iskân edilmeleriyle burada daha güvenli bir bölge oluşturulmak istenmekteydi.

Müslüman nüfusun sayısını artırma yönündeki politikaya sonraki yıllarda da devam edilmiş, özellikle 20 Ekim 1895 tarihli ıslahat projesinin ilanına giden süreç bu hususta etkili olmuştur. Çünkü söz konusu projede, hatta öncesinde Avrupalı devletlerin hazırladıkları birtakım raporlarda nüfus oranına göre ıslahat yapılması yönünde ibareler yer aldığı için Müslüman nüfusun fazla olması devlet nezdinde büyük bir önem arz etmiştir.

Abdülhamid döneminin Kürt nüfus politikasına bakıldığında, sadece göçebe-yarı göçebe veya asayiş bozan bazı aşiretlerin başka yerlere iskân edilmeleri temelinde bir anlayışın bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türk nüfusunun artırılmasından ziyade, huzursuzluk yaratan aşiretlerin etkisinin kırılması ve Müslüman sayısının fazlalaştırılması yönünde bir çaba sarf edilmiştir.

Doğu vilayetlerinde Müslüman nüfusun fazlalaştırılması yönündeki politikaya Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra da devam edilmiştir. Fakat bu politika bürokraside Türkçülük düşüncesinin hâkim olmaya başlaması ve doğu vilayetlerinde asayişin temini için uzun zamandır yerleşik hayata geçirilmeye çalışılan Kürtlerden bir kısmının farklı yerlere iskân edilmesi yönündeki düşüncenin hâkim olmasıyla eksenini değiştirmeye başlamıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'nun bir kısmının Ruslar tarafından işgal edilmesi ve Van'da Ermeni hadiselerinin baş göstermesi nedeniyle çok sayıda Kürt'ün savaş mıntıkasından kaçmak zorunda kalması bu eksenin değişmesinde tetikleyici bir rol oynamıştır. Nitekim Dahiliye Nezareti bünyesinde teşkil edilen İAMM/AMMU tarafından hem bu kalabalıklar hem de bölgedeki diğer göçebe/yarı göçebe Kürtler,

¹¹ Mesela 30 Nisan 1919 tarihli Serbesti gazetesinde Burdur'a 2.675, Isparta'ya ise 2.070 Kürt muhacirin geldiği bilgisinin yer alması dikkat çekicidir. Serbesti, 30 Nisan 1919, s. 1; Bozkurt, 2023, s. 724.

Türklerle meskûn yerlere (batıya, İç Anadolu'ya) iskân edilip yerleşik hayata geçirilmek istenmiştir.

Bu ifadelerle Kürtlerin batıya, özellikle de İç Anadolu'ya sevk edilmesi yönündeki politikanın temel amacı Abdülhamid döneminden, hatta daha öncesinden miras kalan bir yaklaşımın ürünüydü. Zira aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesiyle asayişin sağlanacağı ve bu sayede Kürtlerin vergi, askerlik gibi mükellefiyetlerinin temin edileceği yönündeki düşünce II. Meşrutiyet dönemine münhasır değildi. Öyle ki ilgili dönemde genişletilerek uygulanan sevk ve iskân politikasıyla da esas olarak aşiret fertlerinin/reislerinin bölgeden uzak yerlere dağıtılıp yerleşik hayata geçirilmesi amaçlanmaktaydı. Zira -tıpkı Abdülhamid döneminde olduğu gibi- doğu vilayetlerinde asayiş, ekonomi ve eğitim gibi önemli başlıklarda ilerleme sağlanmasının aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesine bağlı olduğu düşünülüyordu.

Ancak II. Meşrutiyet/İTC döneminde bütün bu uygulamalara ek olarak, göçebe/yarı göçebe Kürtlerin kimliklerini korumaları durumunda yaşam tarzlarını değiştirmeyecekleri öngörülmüş ve bu yaklaşımın sonucunda muhtelif yerlere iskân edilen toplulukların (aşiret ferdi, reis, ağa, şeyh vb.) Türkleşmesi temelinde bir program takip edilmiştir.

Yazar Katkı Oranları ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS): 41/18.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb): 29/6.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ): 12/56.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM): 20/12.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT): 1573/73, 1109/45.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirât Kalemi (DH.SN.THR): 82/55.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR): 254/40, 172/31, 172/57, 57/180, 57/261, 65/36, 65/37, 68/155, 530/33, 56/379, 510/54, 60/140, 507/102, 507/104, 508/15, 508/95, 507/107, 508/6, 61/121, 507/93, 507/26, 508/112, 509/84, 511/126, 64/42, 64/93, 63/222, 63/224, 63/273, 79/1, 564/52, 63/172, 63/189, 63/188, 63/187, 520/7, 63/190, 64/80, 508/100, 512/117, 505/101, 69/219, 477/108, 534/69, 667/62, 520/22, 520/26, 520/40, 520/56, 520/63, 520/99, 521/50, 521/64, 521/76, 521/96, 667/71, 522/40, 522/74, 522/101, 522/103, 523/119, 527/53, 528/105, 529/48, 530/4, 530/32, 530/40, 530/88 , 531/9, 533/103, 533/105, 534/63, 534/93, 535/16, 535/21,

535/81, 535/89, 535/92, 536/13, 536/54, 536/96, 536/104, 536/111, 537/20, 537/44, 537/72, 537/102, 538/42, 538/62, 538/78, 538/99, 539/48, 539/58, 539/91, 539/97, 540/6, 540/18, 540/71, 540/85, 540/86, 540/116, 541/51, 518/48, 529/101, 530/91, 533/73, 667/87, 537/10, 523/38, 524/62, 69/141, 536/79, 537/31, 70/198, 527/1, 526/25, 534/11, 69/162, 538/25, 60/136, 54/189, 54/203, 69/156, 66/154, 66/199, 66/206, 67/51, 66/127, 534/30, 68/213, 534/101, 534/118, 538/68, 541/72, 518/110, 519/34, 519/45, 519/76, 519/84, 519/98, 519/100, 77/45, 77/77, 79/206, 82/180, 576/3, 83/108, 83/81, 83/182, 88/112, 588/126, 582/56, 584/46, 564/109, 576/60, 532/35.

İrade Hususi (İ.HUS): 85/117.

İrade Meclis-i Umumi (İ.MLU): 12/41.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM): 1200/20.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM): 609/29, 679/21.

Taşra Evrakı Halep Vilayeti (TŞR.HL): 3/140.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 132/13.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 175/30, 111/18.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 33/89, 18/93.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS): 314/14.

Döneme Ait Kaynaklar

American Consulate, Harput, Turkey, October 13, 1904. August 25, 1904 - October 22, 1904. No. 136. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Harput, Turkey, 1895-1906. *National Archives (United States)*. Archives Unbound, Gale.

Armenia and Kurdistan (1920). London: H.M Stationery Office.

Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia-travels and sudy*. Vol II. Longmans, Green, and Co. London: 39 Paternoster Row, New York and Bombay.

Menatik-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname (1332). Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H. 1310

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H. 1316.

Serbesti (30 Nisan 1919). *Kürd muhâcirini hakkında bir vesîka-ı kat'iyeye-i ihsâiyye*. 481, İstanbul.

The Missionary Herald (1902). *The Armenians in America*. XCVIII (XI), November.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

Ahmed, K. M. (1992). *Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kürdistan*. M. Düzgün (Çev). Ankara: Berhem Yayınevi.

Akpınar, O. C. (2023). *II. Abdülhamit döneminde Vilâyet-i Sitte'de devlet-toplum ilişkileri: yönetsel Sorunlar, Hamidiye Alayları ve isyanlar (1876-1908)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Arvas, T. Z. (2015). Osmanlı belgelerinde Nasturi-Kürt aşiret anlaşmazlıkları (1856-1914). *Karefad*, 5 (3), 65-86.

Asan, H. (2016). *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve çevresine göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Bingül, Ş. (2018). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bozkurt, S. (2013). *Bir toplumsal mühendislik kurumu olarak 'Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bozkurt, S. (2022). Son dönem Osmanlısında aşiretlerle ilgili yapılan kanuni düzenlemelere dair bir bilanço denemesi. T. Şur & Y. Çakmak (Der.), *Aktör, Müttefik, Şakî Kürt Aşiretleri* içinde (s. 51-74). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkurt, S. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e süregelen bir mesele: Kürt mültecileri. A. Işık vd. (Der.), *Kürtler ve Cumhuriyet* içinde (s. 719-726). Ankara: Dipnot Yayınları.

Bozkurt, U. (2021). *II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) göç hareketlerinin iktisadî hayata yansımaları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Chochiev, G. & Koç, B. (2006). Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: some notes on their settlement and adaptation (second half of the 19th century-beginning of the 20th century). *Journal of Asian History*, 40 (1), 80-103.

Çelik, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası". *Divan*, I, 49-110.

Çiftçi, E. (2022). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hayalî bir cemaat olarak Heyderan aşireti ve değişimi. T. Şur & Y. Çakmak (Der.), *Aktör, Müttefik, Şakî Kürt Aşiretleri* içinde (s. 257-272). İstanbul: İletişim Yayınları

Deringil, S. (2017). *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ihtida ve irtidad*. A. Anadol, T. U. Belge (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Duguid, S. R. (1970). *Centralization and localism: aspects of Ottoman policy in Eastern Anatolia 1878-1908*. (Unpublished MA Dissertation). Simon Fraser University, Vancouver, Canada.

Dündar, F. (2013). *Kahir ekseriyet: Ermeni nüfus meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dündar, F. (2002). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskân politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin şifresi İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e muhacir komisyonları ve faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: TTK Yayınları.

Erkan, S. (1993). *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*. (Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Georgeon, F. (2018). *Sultan Abdülhamid*. A. Berktaş (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Günay, N. (2021). *Aşiretler, muhacirler, mübadiller ve mültecilerin iskânı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Hakan, S. (2019). *Türkiye kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İpek, N. (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 101-138.

İpek, N. (1995). Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni göçü, *OTAM*, 6(6), 257-280.

İpek, N. (2022). *Memalik-i Şahanede Muhaceret*. Ankara: TTK Yayınları.

Karaca, A. (1993). *Anadolu ıslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Karaman, F. (2020). *Mehmed Memduh Pasha: an imperial biography from Tanzimat to Republic*. (Unpublished Phd Dissertation). Humanities and Social Sciences of İstanbul Şehir University, İstanbul.

Kaya, E. (2007). *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de vilâyât-ı şarkiyye ve Aydın vilayeti mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Ebabil Yayıncılık.

Lazarev, M.S., Mihoyan, Ş.X., Vasilyeva, A.I., Gasratyan, M.A. & Jigalina, O.I. (2010). *Kürdistan tarihi*. Lazarev, M.S. & Mihoyan, Ş.X. (Der.). İ. Kale (Çev.). İstanbul: Avesta Basın Yayın.

Muhammed Emin Zeki Beg (2012). *Kürtler ve Kürdistan tarihi*. M. A. Avni, V. İnce, M. Dağ, R. Adak & Ş.Aslan (Çev.). İstanbul: Nubihar Yayınları.

Öğün, T. (2004). *Unutulmuş bir göç trajedisi vilâyât-ı şarkiye mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık.

Özdemir, H. (2019). Osmanlı Ermenilerinin göçünün fotoğrafını çekmek: terk-i tâbiyet ve pasaport politikaları. *Toplumsal Tarih*. Nisan, 304, 82-90.

Özkan, K. (2020). *İmparatorluktan ulus-devlete geçişte göçlerin rolü (1918-1923)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Özkan, S. H. (2019). Bitlis’ten Amerika’ya Ermeni Göçü ve Amerika’da Ermeni Diasporasının Faaliyetleri (1878-1915). M. İnbaşı, M. Demirtaş (Haz.), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (I. Cilt)* içinde (s. 527-536). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Polatel, M. (2017). *Armenians and the land question in the Ottoman Empire, 1870-1914*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Institute for Modern Turkish History of Boğaziçi University, İstanbul.

Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*. B. Zartaryan, M. Yetkin (Çev.). İstanbul: Med Yayınları.

Temel, C. (2023). *I. Dünya Savaşı yıllarında 1916 Kürt tehciri ve İttihat-Terakki’nin, iskân ve nüfus politikaları (1913-1918)*. İstanbul: İsmail Beşikci Vakfı Yayınları.

Termen, R. İ. (2013). 1907 yılında Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerine yapılan araştırma gezisinin raporu. Tiflis, Genel Kurmay Başkanlığı Kafkasya Askerî Bölgesi Tiflis Matbaası, 49-88. M. Bashanov (Der.), *Türkiye’de Ermeni meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*. İ. Kemaloğlu (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Üngör, U. Ü. (2015). Felaketlerle dolu on yıl: (1915-1925) Ermeniler ve Kürtler. J. Jongerden, J. Verheij (Haz.), *Osmanlı Döneminde Diyarbekir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)* içinde (s. 269-298). A. Gür (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yüksel, H. (2007). *Ulus inşasında zorunlu göç unsuru: tek parti dönemi (1923-1945) iskan kanunları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.